

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМИ ЦИВІЛЬНИМИ ПРАВАМИ

Статтю присвячено деяким теоретичним аспектам зловживання суб'єктивним цивільним правом, зокрема, обґрунтовано можливість винесення судом рішення щодо кваліфікації дій уповноваженого суб'єкта як зловживання правом, виходячи із загальних засад цивільного законодавства – справедливості, добросовісності та розумності.

Ключові слова: зловживання суб'єктивним цивільним правом, аналогія закону, аналогія права, справедливість, верховенство права.

Одним із найважливіших принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав є принцип диспозитивності, що виявляється в можливості особи на свій розсуд обирати будь-які правомірні способи та засоби реалізації свого права. Норми Конституції України не лише гарантують усім людям рівність у їхніх правах, а самі права визнають невідчужуваними та непорушними, але й зобов'язують кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (статті 21, 68) [1]. Порядок здійснення цивільних прав деталізується Цивільним кодексом України, норми якого визначають, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, одночасно встановлюючи межі здійснення цих прав, зокрема, встановлюючи заборону дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах (статті 12, 13) [2]. У законодавстві відсутні чіткі критерії кваліфікації дій особи щодо здійснення свого права як зловживання суб'єктивним правом, а наука цивільного права ще не виробила єдиного підходу до визначення природи цього явища правової дійсності. Аналізуючи ж судову практику, можна зробити висновок, що в більшості справ, де позивач просить захистити свої права та застосувати негативні наслідки до відповідача, який, здійснюючи права, завдає шкоди позивачеві, суд відмовляє у задоволенні позову, обґрунтовуючи своє рішення тим, що відповідач здійснював своє право та не мав прямого наміру завдати шкоди [3]. Таким чином, протиправна поведінка суб'єкта права залишається без належної оцінки з боку правосознавчого органу.

Проблема зловживання суб'єктивними правами давно і дуже активно дискутується у цивільно-правовій науці. Ця тема була актуальною в усі часи, а її дослідження відбулося у працях знаних учених, зокрема, таких як: М. М. Агарков,

М. І. Бару, О. В. Волков, В. П. Грібанов, В. І. Ємельянов, О. С. Іоффе, В. І. Крусс, О. О. Маліновський, О. О. Поротікова, І. О. Покровський, Т. Т. Полянський, О. Я. Рогач, В. А. Рясенцев, К. І. Скловський, М. О. Стефанчук, Г. Ф. Шершеневич, Л. В. Щеннікова, Т. С. Яценко та багатьох інших. Це представники як науки цивільного права, так і загальної теорії права та філософії права. Незважаючи на значну кількість наукових розробок, так і не було вироблено єдиного підходу до визначення поняття та кваліфікуючих ознак зловживання суб'єктивним цивільним правом. Більше того, погляди цивілістів на цю проблему є різними і в багатьох випадках протилежними. Так, одні автори виступають проти використання самого поняття зловживання правом як такого, що позбавлене правового сенсу, вважаючи, що право не може використовуватися протиправно (М. М. Агарков) [4, с. 97–108]. Інші ж, погоджуючись із існуванням категорії зловживання правом, вважають, що цим поняттям охоплюються випадки, коли уповноважений суб'єкт припускається недозволеного використання свого права, але при цьому зовні завжди спирається на суб'єктивне право (М. І. Бару) [5, с. 117–118]. Сучасним російським дослідником проблеми зловживання правом В. І. Ємельяновим пропонується обмежити сферу застосування категорії зловживання правом випадками використання права всупереч встановленому законом або договором обов'язку здійснювати його в інтересах іншої особи [6, с. 157]. Такі кардинально протилежні погляди на феномен зловживання суб'єктивними цивільними правами зумовлюють потребу продовження пошуку оптимального вирішення проблеми надання належної оцінки випадкам здійснення особою свого суб'єктивного цивільного права, наслідком чого стало завдання шкоди іншим учасникам цивільних відносин чи виникла загроза настання такої шкоди.

Як зазначалося вище, законодавством України встановлено, що учасник цивільних відносин повинен здійснювати свої суб'єктивні права так, щоб це не завдавало шкоди іншим особам. Але існує багато прикладів, коли реалізація деяких суб'єктивних прав призводить до заподіяння шкоди іншим особам. Наприклад, підприємець відкриває магазин у населеному пункті, де до цього працював єдиний магазин, власник якого через те, що деякі покупці віддадуть перевагу новому магазину, матиме збитки у вигляді недоотриманих доходів. Або власник земельної ділянки зводить будинок із дотриманням усіх будівельних норм, але внаслідок зміни умов інсоляції сусідньої земельної ділянки сусід втратить урожай через недостатність освітлення чи змушений буде витратити кошти на перенесення рослин в інше місце. Хоча у зазначених прикладах, здійснюючи права на підприємницьку діяльність та будівництво будинку на власній земельній ділянці, суб'єкти цих прав завдали шкоди іншим особам, ця шкода не підлягатиме відшкодуванню, бо така реалізація права є прийнятною для суспільства. Так, за існування вільної конкуренції підприємці в багатьох випадках завдають шкоди правам конкурентів, при цьому не порушуючи жодних правових приписів, а діяльність сусідів може завдавати незначних незручностей один одному. Але практиці відомі інші випадки здійснення прав, коли завдана шкода не може залишитися без негативної реакції з боку суспільства. Наприклад, бенефіціар вимагає виплати суми гарантії, незважаючи на те що у зв'язку з невиконанням зобов'язання принципалом бенефіціар уже отримав задоволення своїх вимог за рахунок реалізації заставленого майна, яким поряд з банківською гарантією було забезпечено основне зобов'язання [7]. Таке право на пред'явлення повторної вимоги бенефіціаром витікає зі змісту ч. 3 ст. 565 Цивільного кодексу України та однієї з ознак гарантії як способу забезпечення виконання зобов'язань – незалежність її від основного зобов'язання. У цьому випадку бенефіціар тимчасово отримує оборотні кошти, в той час як боржник змушений буде ці кошти віддати гаранту, звернувшись потім до бенефіціара з вимогою про їхнє повернення як безпідставно отримане майно (кондиційний позов). Ці дії кредитора по основному зобов'язанню хоча і є реалізацією належного йому за законом та умовою гарантії права, втім призведуть до заподіяння шкоди боржнику і є за своєю суттю недобросовісними, нечесними.

Приклади недобросовісного здійснення суб'єктивних цивільних прав, що є наслідком заподіяння шкоди іншим особам, непоодинокі та спостерігаються в різних сферах приватних відносин – зобов'язальних, корпоративних, сімейних. У разі виникнення спору суд має надати належну оцінку ситуації, що склалася, та винести законне та обґрунтоване рішення. Що має робити суд, коли склалася ситуація, коли шкоди позивачеві було завдано здійсненням права відповідачем, або ж сам суб'єкт права звернувся до суду з вимогою захистити його можливість реалізації права таким способом, що призведе до негативних наслідків для інших осіб? Як дати належну оцінку явищу правової дійсності, про яку законодавець згадує, але не надає легального визначення та не наводить кваліфікуючих ознак?

На нашу думку, у разі відсутності акта цивільного законодавства, який би безпосередньо регулював певні цивільні відносини, необхідно застосувати акти цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону), а в разі неможливості застосувати аналогію закону, суд має виходити із загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) (ст. 8 Цивільного кодексу України, ч. 8 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України). На цьому наголошується і в пункті 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. «Про судові рішення в цивільній справі» [8].

У зв'язку з тим, що аналогію закону застосувати неможливо, так як зловживання правом є дуже специфічним явищем правової дійсності і аналогів не має, для вирішення спору суд має звернутися до загальних засад цивільного законодавства, визначених у статті 3 Цивільного кодексу України, серед яких центральне місце в рамках нашого дослідження мають справедливість, добросовісність та розумність. Із наведених прикладів зловживання суб'єктивними цивільними правами видно, що у таких справах простежується конфлікт прав двох уповноважених суб'єктів – один реалізує своє право, а інший у результаті таких дій (а можливо, і бездіяльності) зазнає негативних наслідків у вигляді завданої шкоди його правам. Суд, вирішуючи таку категорію справ, має визначити, яке з цих прав підлягатиме захисту, знайти необхідний баланс інтересів цих суб'єктів та виконати завдання цивільного судочинства – справедливо, неупереджено та своєчасно розглянути та вирішити цивільну справу з метою захисту порушених прав чи інтересів фізичних осіб, юридичних осіб, інтересів держави (стаття 1 Цивільного процесуального кодексу України).

Отже, коротко зупинимося лише на такій засаді цивільного законодавства, як справедливість, яка буде взята до уваги судом, коли дії уповноваженого суб'єкта кваліфікуватимуться як зловживання правом. Тим більше що згадана вище постановою Пленуму Верховного Суду України визначає рішення суду як найважливіший акт правосуддя, покликаний забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини та здійснити проголошений Основним Законом України принцип верховенства права [8]. За визначенням, що міститься в Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 р., верховенство права – це панування права у суспільстві, а від держави вимагається втілення цього принципу як у правотворчому, так і в правозастосовній діяльності... Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [9]. Суд, ухвалюючи рішення, має вивчити всі обставини справи. Виявивши, що сторона спору, здійснюючи суб'єктивне право, завдала шкоди іншій стороні, і при цьому закон не допускає можливості завдання такої шкоди (як, наприклад, при здійсненні права на самозахист), суд не може відмовити у захисті постраждалій стороні, обґрунтовуючи своє рішення лише тим, що заподіювач шкоди діяв у межах права, наданого йому законом. Враховуючи проголошений в Україні принцип верховенства

права, виходячи з тлумачення цього принципу Конституційним Судом України, можна зробити висновок, що закон не може порушувати формальну рівність учасників правовідносин, надавати одному з учасників право діяти недобросовісно та несправедливо. С. П. Погребняк слушно зауважує, що «у процесі тлумачення права необхідно пам'ятати про необхідність проведення так званої глобальної «контрольної перевірки». Подібна ревізія первісно досягнутого результату тлумачення має здійснюватися за допомогою фундаментальних принципів права, насамперед – принципу справедливості» [10, с. 128].

Підсумовуючи сказане, необхідно зазначити, що суди, здійснюючи правосуддя у справах, де ставиться питання про зловживання суб'єктивним цивільним правом, не повинні відмовляти у захисті прав особи, якій було завдано шкоди таким здійсненням права, лише з тієї підстави, що заподіювач шкоди здійснював своє право. Суд, звернувшись до ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України та не знайшовши там визначення та кваліфікуючих ознак зловживання правом, має застосувати аналогію права та вирішувати справу, виходячи із загальних засад цивільного законодавства, а саме – справедливості, добросовісності та розумності. Лише тоді рішення суду, як найвищий акт правосуддя, забезпечить здійснення проголошеного Конституцією України принципу верховенства права.

Список літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
3. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.12.2012 р. (справа № 6-40213св12) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28321147>. – Назва з екрана.
4. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков // *Гражданско-правовая практика. Информационный бюллетень*. – Екатеринбург, 2002. – Вып. 5. – 124 с.
5. Бару М. И. О статье 1 Гражданского кодекса / М. И. Бару // *Советское государство и право*. – 1958. – № 12.
6. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов – М. : Лекс-Книга, 2002. – 159 с.
7. Постанова Вищого господарського суду України від 20.10.2009 р. (справа № 33/369) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6510888>. – Назва з екрана.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення в цивільній справі» від 18.12.2009 р. // *Вісник Верховного Суду України*. – 2010. – № 1. – Ст. 4.
9. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
10. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів у застосуванні права / С. П. Погребняк // *Проблеми філософії права*. – 2008–2009. – Т. VI–VII. – 286 с.

Kh. Kolinchuk

THEORETICAL ASPECTS OF THE CIVIL RIGHT ABUSE

The article is devoted to some theoretical aspects of the civil right abuse, particularly the possibility of the court to make a decision in the case of the civil right abuse based on the principles of justice, honesty and equality.

Keywords: civil right abuse, justice, rule of law.

Матеріал надійшов 03.04.2013